

नलेखिएको इतिहास माथि डा. ढकालको मानवशास्त्रीय लेखन

दामोदर त्रिपाठी

त्रिचन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, काठमाण्डौं

Email: damodarpokhara@gmail.com

उदय थिंग

त्रिचन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, काठमाण्डौं

Email: rise.pravatoday@gmail.com

मोहन राई

त्रिचन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, काठमाण्डौं

Email: mohanrai07@gmail.com

प्रागइतिहास भन्नाले हामी इतिहासको त्यो काल बुझ्दछौं जसको कुनै लेख्य प्रमाण र विवरण छैन । त्यही अलिखित कालको सांस्कृतिक इतिहासलाई पुनर्निर्माणको एक गहन कार्य नेपालका सुविख्यात मानवशास्त्री डा. सुरेस ढकालद्वारा लिखित *इतिहासअघिको इतिहास: सांस्कृतिक उद्विकासको मानवशास्त्रीय वृत्तान्त* पुस्तकमा भएको छ । लेखकले कसरी त्यो नलेखिएको मानव संस्कृतिको इतिहासलाई लेखेका होलान् ? यही प्रश्नले सम्भवतः सबैभन्दा धेरै पाठकहरूलाई कौतूहल बनाउँछ र पुस्तकप्रति आकर्षित गर्छ । इतिहास भन्ने शब्द सुन्ने बित्तिकै सामान्यतया राजा-महाराजाहरू, साम्राज्य र युद्धहरूको वर्णन भन्ने बुझाई भएका आम पाठकहरूका लागि यो पुस्तकले इतिहासको बिल्कुलै फरक पाटोलाई प्रस्तुत गर्न सफल भएको छ । लेखकले केही सय वा हजार होइन, लाखौं वर्ष अघिका क्रान्तिकारी घटनासँग पाठकलाई साक्षात्कार गराउँछन्, र त्यति पुरानो युगको इतिहास आजको सचेत मानिसले जान्न किन आवश्यक छ भन्ने सवालको पनि उत्तर दिन्छन् ।

संरचनात्मक रूपमा यो पुस्तकमा जम्मा १५ अध्याय छन्, जसलाई विभिन्न ६ खण्डमा विभाजन गरिएको छ । पुस्तकमा केही अनुसूचिहरू र सन्दर्भ सामग्री पनि समावेश छन् । यी अध्यायहरूमध्ये सुरुआती चार अध्यायले प्रागैतिहासिक कालको सीमांकन गर्छन् र त्यो कालखण्डको मानव संस्कृतिका विशेषताहरूको व्याख्या गर्छन् । त्यसपछिका पाँच वटा अध्यायहरू (५ देखि ९ सम्म) ले प्रागैतिहासिक सांस्कृतिक विकासका क्रममा भएका पाँच आधारभूत आविष्कार—कृषि, आगो, पाज्जा, धातु, र लेखनको विवरण दिन्छन् । यसपछि धर्म र महिलासम्बन्धी दुई अध्याय (१० र ११) छन्, र अर्को अध्याय (१२) नेपालका प्रागैतिहास र पुरातात्विको विषयमा केन्द्रित छन् । विगतको अध्ययनले आजको वर्तमान र आउने भविष्यलाई कसरी प्रभाव पार्न सक्छ र यसको राजनीतिक सम्बन्ध के हो भन्ने कुरा अन्य दुई अध्यायहरू (१३ र १४) मा छलफल गरिएको छ । अन्तिम अध्याय उपसंहार हो ।

पुस्तकले प्रागैतिहास र पुरातात्विक मानवशास्त्रको समग्र विश्लेषण र ज्ञानलाई पाठकसमक्ष सहज ढंगले प्रस्तुत गरेको छ । कृषि, आगो, पाज्जा, धातु, र लेखनका आधारभूत आविष्कारमार्फत प्रागैतिहासिक संस्कृतिको

विकासक्रमलाई चित्रण गर्दै, पुस्तकले मानव समुदायको प्रारम्भिक सांस्कृतिक विकासको अध्ययनको आवश्यकता र औचित्यलाई उजागर गर्छ । यसले नेपालको प्रागैतिहासलाई अन्तर्राष्ट्रिय सन्दर्भसँग जोड्दै यहाँका विशिष्ट सांस्कृतिक अभ्यास, शिल्पकला, र समाजको निरन्तरताको अध्ययनमा पनि योगदान पुऱ्याएको छ (चामलिंग, २०८१) ।

काठमाडौँ उपत्यकाबाहिर, विशेषतः कपिलवस्तु, लुम्बिनी र दाङ उपत्यकामा गरिएका उत्खनन प्रयासको चर्चा (पृ. १७२) गर्दा पुस्तकले नेपालको प्रागैतिहासिक अस्तित्वलाई सप्रमाण अभ् बलियो बनाएको अनुभूति गराउँछ । यसले नयाँ पुस्तालाई प्रागैतिहासिक संस्कृति अध्ययनका लागि अफ्रिका र मध्यपूर्व मात्र होइन, दक्षिण एशियाका विभिन्न भू-भागहरु र नेपालका हिमाल देखि तराईका विभिन्न उपत्यका, नदि किनार र आदिममानव वसोवास रहेका अरु सम्भावित क्षेत्रकाहरुमा पनि प्रागैतिहासिक संस्कृतिको अध्ययनका लागि पर्याप्त जिज्ञासा र कौतुहलता जगाईदिन्छ ।

प्रस्तुत पुस्तकमा लेखकले सांस्कृतिक उद्‌विकासका हालसम्म मानिएका कतिपय मान्यतालाई चुनौती दिने दृष्टान्तहरूको पनि समावेश गरेका छन् । यस सन्दर्भमा इन्डोनेसियाको सुलावेसी गुफामा भेटिएको प्राचीन वराहको भित्ते चित्र महत्त्वपूर्ण उदाहरण हो (पृ. १४३), जसले सांस्कृतिक उद्‌विकासको हालसम्मको मान्यतालाई पुनर्विचार गर्न उद्‌देलित गर्दछ । यसले विश्व सांस्कृतिक उद्‌भवको कालक्रमलाई पनि नयाँ दृष्टिकोणबाट अध्ययन गर्न उक्साएको छ र परम्परागत धारणालाई पुनर्मूल्याङ्कन गर्न आवश्यक बनाएको छ । त्यस्तै, लेखकले काठमाण्डौँ उपत्यका भित्र प्राप्त विभिन्न तवरका जीवावशेष र प्राचिनतम् अभिलेख (जस्तै; चाँगुनारायणको शिलालेख) अन्य प्राचीन लेख्य प्रमाणहरूलाई अगाडि सारेर नेपालको ऐतिहासिक र सांस्कृतिक विरासततर्फ आत्मबोध गर्न पनि पाठकहरूलाई अभिप्रेरित गरेका छन् (पृ. १३६)। साथै, उनले प्रागैतिहासिक मानव संस्कृतिको अध्ययन र यससँग सम्बन्धित राजनीतिक चासो र स्वार्थहरूको बारेमा पनि भारत र नेपाल बीचका केही साभ्रा साँस्कृतिक पक्ष र घटनाहरूका शन्दर्भहरूलाई जोडेर यथेष्ट चर्चा गरेका छन् ।

नेपालको प्रागैतिहासिक संस्कृतिको शन्दर्भमा पुस्तकमा समावेश अर्को महत्त्वपूर्ण शन्दर्भ हो पश्चिम नेपालमा रहेको फिरन्ते संस्कृतिलाई अवलम्बन गरिरहेको राउटे समुदाय । पुस्तकमा राउटे समुदायको जीवनशैलीलाई प्रागैतिहासिक काल देखि नै विरासतको रूपमा आजसम्म निरन्तर सो सांस्कृतिक अभ्यास रहेको भन्ने तवरले ब्याख्या गरिएको छ (पृ. ७३ र पृ. १४४) । यद्यपि, राउटे समुदायको संस्कृतिलाई प्रागैतिहासिककालदेखि नै अविच्छिन्न रूपमा रहेको भन्ने आधार भने पर्याप्त छैन । यो संस्कृति विशेष रणनीतिको रूपमा कुनै समय अँगालिएको पनि हुन सक्छ भन्ने कोणबाट थप अध्ययन विना यो निष्कर्षमा पुग्न कठिन छ ।

यस पुस्तकको महत्त्वपूर्ण खण्ड अध्याय ५ देखि ९ (पृ. ८७ देखि १३६) सम्म हो । यस खण्डमा प्रस्तुत गरिएका ५ वटा प्रागैतिहासिक आविष्कारहरूका सम्बन्धमा धेरै व्याख्या र रोचक तथ्यहरूलाई पुस्तकले समावेश गरेको छ । यो खण्डमा पुस्तकले प्रागैतिहासिक कालका पाँच मौलिक आविष्कार र क्रान्तिहरूको विवेचना गरेको छ - कृषि, आगो, पाङ्ना, धातु, र लेखन कला (यद्यपि यी क्रान्तिहरूलाई लेखकले परिघटना भनेका छन्, जबकि यी मानव विगतका सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण क्रान्तिहरू मध्येका हुन्) । ढुंगाका साधारणदेखि जटिल हतियारहरूको प्रयोगसँगै २० देखि २५ लाख वर्ष अघि सुरु भएको मानव संस्कृतिको विकासको यात्रा आगो, खेतीपाती, माटाका

भाँडा, धातु, र बोलीचालीमा संकेत तथा भाषाको प्रयोगसम्म आइपुग्दा एक विशिष्टीकृत र समृद्ध संस्कृति मानव अस्तित्वको अपरिहार्य पक्ष बनिसकेको थियो । दुंगाको प्रयोगबाट सुरु भएको मानव संस्कृतिको विकासको गति आगो, भाषा (बोलचाल), पशुपालन, खेतीपाती, माटाका भाँडा, धातुको प्रयोग, संकेत र अक्षरको आविष्कार हुँदै मेसिनको प्रयोगसम्म आइपुग्दा आधुनिक युगमा प्रवेश गरेको छ । वास्तवमा यी सांस्कृतिक रूपान्तरणका साधारण देखि जटिलसम्मका निरन्तरका चरणहरूले मानिसको सांस्कृतिक विकासको गति यसरी तिव्र बनायो कि त्यसपछि यस पृथ्वीमा रहेको मानव जातीले पछाडि फर्केर हेर्ने अवस्था नै आएन । आजको मानव समाजको सांस्कृतिक पक्षको केन्द्रमा प्रविधि छ र त्यो प्रविधि पनि मूलतः सूचना प्रधान भएको छ । यही सांस्कृतिक विकासको निरन्तरताको रूपमा आज हामी सूचना प्रविधिको युगमा प्रवेश गरेका छौं । अर्थात् आजको विश्व मानव समाजको संस्कृतिको खास पक्ष सूचना र यसको प्रयोग हो र यहाँ सम्मको यात्रा तिनै प्रागैतिहासिक क्रान्तिकारी चरणहरूको निरन्तरताको परिणाम पनि हो ।

यस सम्बन्धमा यहाँ आगोको आविष्कारसँग सम्बन्धित रहेर केही खास पक्षहरूमा छलफल गर्न खोजिएको छ, जसका सम्बन्धमा या त प्रस्तुत पुस्तकमा ति पक्षहरू छोडिएका छन् वा छायाँमा परेका छन् । यहाँ हामी सचेत हुनुपर्ने कुरा के हो भने मानव संस्कृतिको विकासको एक महत्त्वपूर्ण कडी आगो हो । उपरोक्त पाँचवटा क्रान्तिहरूको चर्चा गर्दा पनि कृषि क्रान्तिभन्दा धेरै लाख वर्ष अगाडि घटित आगोको आविष्कार समकालिन युगको त्यस्तो महत्त्वपूर्ण सांस्कृतिक रूपान्तरणको चरण हो जसले आजको युगमा भएको डिजिटल तथा सूचना प्रविधिको क्रान्तिको तुलनामा कुनै कम महत्त्व राख्दैनथ्यो । मानिसको आगोसँगको परिचय एक अभुतपूर्व घटना थियो भने कुरा आजभन्दा ५ हजार वर्षभन्दा पनि अगाडि रचना गरिएका पौरस्त्य साहित्यमा प्रदान गरिएको आगोको विशेष महत्त्वबाट स्पष्ट हुन्छ । ऋग्वेद (जसलाई सबैभन्दा प्राचीनतम् वेदको रूपमा लिइन्छ) को पहिलो मन्त्र नै आगोको स्तुति र आराधना हो भने यसको अन्त्य पनि अग्नीकै महिमाबाट हुन्छ (ऋषिराम, २०२४)^१ ।

आगोको प्रयोग र यसको विशेष सामाजिक सांस्कृतिक महत्त्व सबै जसो प्रागैतिहासिक तथा उत्तर वैदिक समाज र संस्कृतिमा स्थापित थियो । उत्तर देखि दक्षिण युरोपसम्म, मध्य एशिया, पूर्वी एशिया र दक्षिण एशियाली प्रागैतिहासिक समाजसम्मले आफ्ना समान्य जैविक आवश्यकता पुरा गर्न (जस्तै खाना तयार गर्न) देखि मानिसका विश्वासका परम्पराहरू तथा धार्मिक रितिरिवाजमा समेत आगोको प्रयोगको परम्परा रहेको तथ्य पनि धेरै पहिले देखि नै स्थापित छ (ओस्टेगाड, २०२४)^२ । तथापि, मानवशास्त्रीय र अन्य स्रोतहरूमा पनि मानव संस्कृतिको विकासमा आगोको भूमिकाका बारेमा कम चर्चा भएको पाउँछौं, जति हुनुपर्ने त्यति भएको छैन । समकालीन समयको चर्चित पुस्तक सेपियन्समा हारारी तर्क गर्छन् आजभन्दा ७० हजार देखि ३० हजार वर्ष अघिको संज्ञानात्मक क्रान्ति र भाषाको विकासले मानिसलाई अरू प्राणी भन्दा बलियो बनायो (हारारी, २०१५) । तर, विचारणीय कुरा के हो भने मानिसलाई अरू जनावरहरू भन्दा बलियो बन्न र प्रकृतिका अनेक अवरोधलाई सामना गर्न सक्षम बनाउने पहिलो आधार आगो नै हो । आगोको सु-ब्यवस्थित निर्माण र प्रयोगको पर्याप्त अनुभवको अभावमा जंगली जनावरहरूलाई घरपालुवमा रूपान्तरण गर्नु र प्राकृतिक भू-खण्डलाई कृषियोग्य जमिनमा रूपान्तरण गर्नु सायद सम्भव थिएन ।

^१ हेर्नुहोस् ऋषिराम २०२४ पृ. १०२ (यसै जनर्ल भित्र)

^२ हेर्नुहोस् ओस्टेगाड २०२४ पृ. १ देखि १६ (यसै जनर्ल भित्र)

साथै, हारारीले भने भै संज्ञानात्मक क्रान्ति र भाषाको विकासमा पनि आगोको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुनुपर्दछ जसमा उनको पनि पर्याप्त ध्यान पुग्न सकेको छैन। प्रकृतिका अन्य आधारभूत तत्वहरू जस्तै हावा, पानी आदिको तुलनामा आगो अत्यन्त संवेदनशील तत्व हो। आगो (जो मानिसले सामान्यतया काठ दाउरा बालेर प्राप्त गर्थ्यो, गर्दछ) को निरन्तरता त्यति सहज छैन। जसरी कुनै स्थानमा पानी वा हावा उपलब्ध हुन्छ, त्यसरी प्रकृतिमा आगो सहज उपलब्ध हुँदैनथ्यो, हुँदैन। आगोको उपस्थिति नै मानिसको विशेष निगरानी तथा प्रयोगको आफ्नै विधि र अभ्यासहरूको निरन्तरता हो, अन्यथा आगोको संरक्षण सम्भव हुँदैन। यस सम्बन्धमा केही दशक अगाडी सम्म पनि नेपाली समाजमा आगोको परम्परागत प्रयोग र यसको व्यवस्थापनका सम्बन्धमा लेखक जोडिएका केही घटना र अनुभवहरूलाई पुस्तकले समेटेको छ (पृ. १०२-११२)। पुस्तकमा लेखकले आगो नियन्त्रण गर्नु र आगो बनाउनु फरक कुरा हो भन्ने तर्कलाई अगाडी सारेर आगोको संवेदशील विशेषताका सम्बन्धमा पाठकको ध्यान केन्द्रित गर्न खोजेका छन्। साथै नेपालको एक विशिष्ट साँस्कृतिक समुदाय दराई जातीमा रहेको आगो निरन्तर रहरिहनु पर्दछ र निभ्नु हुँदैन भन्ने विश्वासको परम्पराका सम्बन्धमा पनि चर्चा गरेर नेपाली समाजमा रहेको आगो प्रतिको आस्था र विश्वासको एक छनक पाठकहरूका बीचमा साभा गरेका छन्।

आगोको विशेषताका सम्बन्धमा चर्चा हुँदा यहाँ के पनि स्मरण गर्नु आवश्यक छ भने ज्वालामूखि वा तातो फलाम वा अन्य धातुबाट उत्पन्न हुने आगो र जीवाश्म इन्धन (जसलाई मानिसहरूले प्रागैतिहासिक काल देखि घरायसी आवश्यकता पुरा गर्न प्रयोग गर्दै आए) बाट प्राप्त हुने आगोमा भिन्नता छ। इन्धन, आगोको श्रोत र अक्सिजनको त्रिकोणत्मक सम्बन्धबाट मात्रै हामीले सामान्य घरायसी प्रयोगमा ल्याईने आगोको निर्माण र संरक्षण सम्भव छ। त्यस बाहेकका अन्य ताप वा आगोका रूपहरू (लाभा, धातु वा सूर्यबाट सिधै प्राप्त हुने ताप आदि) विशेष आणविक प्रक्रियाबाट प्राप्त हुन्छन् जस माथीको मानवीय वर्चस्व निकै कठिन कुरा हो। धर्तीमा तापको कमी पृथ्वीको उत्पत्ति भए देखि कहिल्यै भएन तर आगो र यसको निरन्तरताको कुरा विल्कुलै भिन्न कुरा हो। त्यस प्रकारको तापसँगको मानवीय सम्बन्ध सहज बन्न सक्दैनथ्यो। त्यो तापलाई आगोको श्रोतको रूपमा पहिचान गर्ने र त्यसको व्यवहारिक उपयोग गर्ने कुरा नितान्तरूपमा मानव चेतना र विवेकसँग जोडिएको कुरा हो। यसर्थमा जीवाश्म इन्धनबाट प्राप्त हुने आगोलाई मानव चेतना र सभ्यताको विकासको एक जीवन्त तत्वको रूपमा पनि लिइन्छ। परिणामतः आगोसँगको मानिसको परिचयले कालान्तरमा एक सक्रिय मानवको आवश्यकतालाई अनिवार्य बनायो। सम्भवतः, पहिलो पटक मानिस प्रकृतिको सम्बन्धमा बढी सक्रिय र जिज्ञासु बन्ने अवस्थाको निर्माण भयो, आगोको कारणले। यस्तो सक्रियता भौतिक र मानसिक दुवै तहमा आवश्यक पर्थ्यो। यति मात्र होइन, आगोसँगको अन्तरक्रिया मानव समाजको आरम्भको आधार पनि हो। फिर्न्ते मानवलाई अर्ध-फिर्न्तेमा रूपान्तरण गर्ने प्रमुख कारण पनि आगो नै हुनुपर्दछ। किनभने आगोको निर्माण र संरक्षणको आवश्यकता सँगसँगै श्रम विभाजन र आगो बनाउने र राख्ने एक खास स्थायी वा अर्ध-स्थायी स्थानको आवश्यकता प्रागैतिहासिक समाजका हाम्रा आदि पूर्वाहरूले अवश्य महसुस गरे होलान्। यस सम्बन्धमा थप मानशास्त्रीय अध्ययन अनुसन्धान हुनु आवश्यक छ।

अन्त्यमा, विभिन्न सिमितताका बावजुद डा. ढकालको यो कृतिले प्रागैतिहासिक साँस्कृतिक विकासका केही महत्त्वपूर्ण चरणहरू र पक्षहरूलाई अत्यन्त सहज र सरल तवरले प्रस्तुत गरेको छ। यहाँ प्रस्तुत विषयवस्तुसँग सम्बन्धित विभिन्न शन्दर्भ, तथ्य र प्रमाणहरूले भरिपूर्ण यो कृतिले पुरातात्विक मानवशास्त्र र नेपाली पुरातात्विक मानवशास्त्रको अध्ययनमा महत्त्वपूर्ण योगदान गरेको छ। यो पुस्तक मानव संस्कृतिको विकासका प्रारम्भिक

चरणका धेरै घटना र प्रसंगहरू लाई सँगसँगै प्रस्तुत गर्न र सुसंगत रूपमा तिनीहरूबीच अन्तरसम्बन्ध स्थापना गर्न सफल छ। साथै, यी प्रक्रिया, घटना, तथ्य र तिनीहरूको ब्याख्या र विश्लेषणका माध्यमबाट लेखक मानवशास्त्रीय पुरातत्वका नेपाली विद्यार्थी र अध्येताहरूका लागि थप खोज र अध्ययन गर्न नयाँ बाटो रेखांकन गर्न पनि सफल भएका छन्।

सन्दर्भ सूची

ओस्टेगार्ड, तेरिया, (सन्, २०२४), क्यारिंग फायर्स : इण्डो युरोपियन फायस सिचुअलस् एण्ड ग्लोइंग एम्बर्स अन द मुभ (Carrying Fires: Indo-European Fire Rituals and Glowing Embers on the Move), *रिग्वैदिक हिमालय, अंक १*, मुक्त फाउन्डेशन, पोखरा।

चाम्लिङ, भोगिराज. (२०८१, भाद्र २२), विगतको आँखा, वर्तमानको तस्बिर, *ईकान्तिपुर*।

ढकाल, सुरेस (वि.सं. २०८१), *इतिहासअधिको इतिहास: सांस्कृतिक उद्विकासको मानवशास्त्रीय वृत्तान्त*, इन्डिगो इन्क।

रेग्मी, ऋषिराम (सन्, २०२४), मुक्त फाउन्डेशन, पोखरा तथा ICRH-सम्मेलन आयोजक समूहद्वारा २०८० मंसिर २१-२२ गते पोखरामा आयोजित प्रथम ऋग्वैदिक हिमालय अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनमा प्रस्तुत वक्तव्य, *रिग्वैदिक हिमालय, अंक १*, मुक्त फाउन्डेशन, पोखरा।

हारारी, युभल नोहा (सन्, २०१५), *सेपियन्स: अ ब्रिफ हिस्ट्री अफ मेनकाइण्ड* (Sapiens: A brief history of humankind), हार्पर।